

VOOR DE HELE MENS EN VOOR ALLE MENSEN

BR. DR. RENÉ STOCKMAN

SYMPOSIUM BRUGGE 5 JUNI 2019

“Ware ontwikkeling heeft steeds te maken met de hele mens en met de gehele mensheid. Wat voor ons telt is de mens, iedere mens, iedere groep van mensen en de mensheid is haar geheel. Als ontwikkeling niet de gehele mensheid en iedere mens betreft is er geen sprake van ware ontwikkeling” (nr. 16-17). Het is met deze tekst van Paus Paulus VI uit zijn encycliek *“Populorum Progressio”* dat ik deze spreekbeurt wil beginnen.

Nadenken hoe we een echte bijdrage kunnen leveren aan de ontwikkeling van de mens en van de gehele mensheid, noopt ons duidelijkheid te creëren over het mensbeeld dat we hanteren en hoe we dit mensbeeld kunnen helpen realiseren doorheen onze concrete handelingen. Het gaat steeds over een visie en een missie.

Onze visie moet vertrekken vanuit een christelijk mensbeeld dat zich vertaalt in een holistische en personalistische visie op de mens.

En het is deze visie die zich zal laten vertalen in een duidelijke missie waar de klemtoon steeds zal moeten liggen op een constante zorg hoe we de kwaliteit van het leven kunnen verbeteren en van daaruit hoe we de menselijke waardigheid van iedere mens zullen kunnen verdedigen, promoten en herstellen.

Het is deze visie en missie die ons zal oproepen tot caritas, tot solidariteit, tot een strijd voor het absoluut respect van alle leven en voor een constante en steeds groeiende aandacht voor vrede, gerechtigheid en heelheid van de Schepping.

Hiermee heb ik de samenvatting gegeven van mijn spreekbeurt en tegelijk de verschillende ingrediënten die we wat nader zullen bekijken.

1. Onze missie vanuit een christelijke visie op de mens en de wereld.

Alles begint met een duidelijke visie op de mens en de wereld. Het mensbeeld dat we cultiveren en willen cultiveren is onze uiteindelijke basis en tegelijk oriëntatie, en iedere handeling die we al dan niet stellen heeft met de promotie of de afbreuk van dit mensbeeld te maken. Het gaat over de vraag of het mensbeeld dat door ons handelen ontwikkeld wordt *humaan* is, *menswaardig* is en zelfs tot een hogere humaniteit leidt. De gekende Nederlandse ethicus Sporken gebruikte hierbij de term *“het humaniteitskarakter van het mensbeeld”*. En filosofen als Martin Buber en Emmanuel Levinas geven de opdracht mee dat in alles wat we doen de bevordering van de menswaardigheid voorop moet staan, terwijl Paul Ricoeur het uitdrukt dat we in alles wat we doen steeds moeten streven naar een zo hoog mogelijke menswaardigheid.

In onze reflectie over de mens willen we ons laten leiden door de catechese die Paus Johannes Paulus II heeft ontwikkeld tijdens zijn wekelijkse audiënties van 5 september 1979 tot 28 november 1984 en die bekend staan als de *“Theologie van het lichaam”*. Ze geeft een

zeer verhelderende visie op de sacraliteit, de heiligheid van het lichaam. In de “theologie van het lichaam” is dat één van de fundamenteën, dat de mens geen lichaam heeft, maar zijn lichaam is, dat de mens niet op te splitsen is in een spirituele natuur en een lichamelijke natuur, maar dat hij een menselijke natuur heeft die zowel spiritueel als lichamelijk is. Uitgangspunt is dat de mens door God is geschapen, naar zijn beeld en gelijkenis, en dat hij bestemd is om in God zijn voltooiing te vinden. De mens op deze wereld is als het ware op weg van God naar God, hij is een pelgrim op aarde: God is zijn oorsprong en God is zijn bestemming.

Het originele van de “theologie van het lichaam” zit in het feit dat Paus Johannes Paulus de mens bekijkt vanuit drie oogpunten: nl. zijn oorsprong, zijn huidige situatie en zijn uiteindelijke bestemming, met de vraag deze steeds samen te houden.

Het boek Genesis leert ons heel veel over de oorsprong van de mens en ook over de wijze zoals we de mens nu kennen, de wijze waarop we nu ons mens-zijn beleven.

Het boek Genesis geeft een antropologische reflectie over de oorsprong van de mens en hoe de mens is geëvolueerd tot op vandaag. Paus Johannes Paulus noemt het de originele mens en de historische mens.

In origine is de mens geschapen door God naar zijn beeld en gelijkenis, en God zag dat het goed was, zegt de Schrift. Dat is een belangrijke uitdrukking, want dat zegt enerzijds dat we Gods beeld in ons dragen en anderzijds dat we als een goed zijn geschapen. De mens is geschapen om in relatie te treden met de andere mens. Hij werd als medemens geschapen, niet als individu. De mens leefde in volledige harmonie met God, met zichzelf, met de medemens en met de omwereld. Dat was het “aards paradijs”, dat was de paradijservaring. Het is van deze paradijservaring dat we allemaal dromen en waarnaar we allemaal hunkeren.

Maar deze paradijservaring is vergane glorie, want in onze vrijheid is het kwade geslopen en heeft onze originele harmonie verbroken. De menselijke vrijheid moeten we zien als een geschenk van God die ons de mogelijkheid biedt om ten volle te kunnen delen in de goddelijke liefde. Liefde kan immers nooit worden opgedrongen, alleen maar in vrijheid worden aanvaard. Dat is de reden dat God ons geschapen heeft met die unieke menselijke eigenschap: de vrijheid. Het is de vrijheid die ons doet onderscheiden van alle andere schepselen. Maar die vrijheid was essentieel voor ons mens-zijn, voor ons geschapen-zijn met als doel om te kunnen delen in Gods liefde.

In het verhaal van de schepping komt een keerpunt wanneer het kwade in de mens treedt in het beeld van de slang die de mens verleidt. De vrijheid, die de ingangspoort was van de goddelijke liefde, werd tevens de ingangspoort van het kwade, van wat juist de goddelijke liefde uitsluit, verdringt. Door in te gaan op de uitnodiging van het kwade, door verleiding niet te weerstaan zijn eigen god te willen worden, werd de harmonie in de mens verbroken. Het is het verhaal van alle tijden, ook van ons eigen leven: de verleiding onze eigen god te willen zijn, de schepping en zelfs de mens naar onze hand te willen zetten. Het is het verhaal van de gebroken harmonie: de mens die zich gaat verstoppen voor God, die mens die in conflict komt met de medemens en die uit jaloezie de andere probeert uit te schakelen, de mens die zijn harmonie verliest met de natuur en diep in zichzelf deze gebrokenheid voelt en ervaart.

Op het moment dat het kwade de harmonie in de mens verstoort, zodat we moeten spreken van een gebroken harmonie, heeft God in feite twee zaken gedaan, om de mens te helpen om niet volledig onder te gaan in deze gebroken harmonie.

Het eerste is de transformatie van zijn liefde in barmhartigheid: medelijden voor het lijden van de mens en vergeving voor de zonden van de mens. Medelijden en vergeving zijn twee uitdrukkingen van Gods liefde, waarbij Hij aan de mens de mogelijkheid heeft de gebroken harmonie te lijmen, om dit beeld te gebruiken, zonder ze volledig te herstellen. Want het kwade is er steeds om de gelijmde potten opnieuw te breken. Maar Gods barmhartigheid is onvermoeibaar om steeds de gebroken potten opnieuw te lijmen.

Het tweede initiatief van God is fundamenteeler, meer ingrijpend. Door zelf mens te worden en zich als het ware zelf te laten grijpen door het kwade in de dood op het kruis, heeft God afgerekend met de absolute macht van het kwade door aan het leven en niet meer aan de dood het laatste woord te geven. Dat is onze verlossing: sinds de dood en de verrijzenis van Jezus zijn we als mens niet meer onderworpen aan de dood, maar staat de verrijzenis in het vizier, is onze uiteindelijke bestemming in God opnieuw verzekerd.

Ik weet dat ik met grote passen de theologie van het lichaam zoals uitgewerkt door Paus Johannes Paulus ben doorgewandeld, maar het geeft ons aanknopingspunten om een beeld te schetsen van de mens, van het christelijk mensbeeld dat we als uitgangspunt en oriëntatie van ons handelen willen nemen.

Dat mensbeeld zouden we als volgt kunnen samenvatten:

- We zien ieder mens als een uniek wezen, geschapen door God, vanuit zijn liefde, naar zijn beeld en gelijkenis. Iedere mens is dan ook geroepen om Gods liefde te beantwoorden met zijn leven gericht op God. In iedere mens is het goddelijke gelaat aanwezig, in iedere mens ontwaren we de goddelijke origine, ook in deze mens die door de omstandigheden van het leven getekend is of die zijn mens-zijn ondermaats beleeft. In het lichaam ontdekken we dit beeld en gelijkenis van God, wat het lichaam een specifieke waarde heeft en noopt tot een onvoorwaardelijke eerbied voor iedere mens en zijn lichaam, vanaf zijn geboorte tot aan zijn natuurlijke dood. In de mens eerbiedigen we zijn Schepper.
- Iedere mens is geroepen tot gemeenschap. Dit brengt de verantwoordelijkheid met zich mee dat iedere mens zich moet inzetten voor het welzijn van de medemens. In de liefde voor de medemens toont de mens in deze tijd zijn liefde tot God.
- Iedere mens is verlost door Christus. Hij blijft weliswaar onderhevig aan de machten van het kwaad, maar deze macht heeft zijn absoluut karakter verloren. Iedere mens staat derhalve voor de opgave deze verlossing te beleven, door zich open te stellen voor Gods genade en met eigen inspanning het geschonden beeld van God in hem te herstellen.
- Iedere mens is geroepen tot de verrijzenis en een leven totaal opgenomen in Gods liefde. Dat is zijn en onze eindbestemming. Dat perspectief moeten we nu reeds cultiveren en moet ons leven een bijzondere kleur geven. Vanuit dit perspectief zijn er geen hopeloze situaties meer en kunnen we in de meest uitzichtloze situaties hoop blijven geven en vinden.

We gaan nu met deze elementen verder op stap en hernemen de titel van dit referaat: “Voor de hele mens en voor alle mensen”.

Voor de “hele mens”, duidt op een holistische visie op de mens. We zouden kunnen zeggen dat de mens wordt uitgenodigd om in zijn menselijke ontwikkeling steeds de originele harmonie voor ogen te houden en te zien hoe hij deze harmonie kan herstellen, zij het nooit volledig. Het blijft een streven naar grotere harmonie.

De mens wordt uitgenodigd in grotere harmonie te leven met zijn verschillende levensdimensies, met de verschillende levensterreinen waarin hij zich kan ontplooien en met de verschillende levensrealiteiten waarmee hij in relatie kan treden.

Wanneer we het hebben over de verschillende *levensdimensies* van de mens, dan hebben we het over de mens als een fysische, psychische, sociale en existentiële eenheid. De harmonische uitbouw van het leven bestaat er nu juist in dat men bewust aandacht besteedt aan deze verschillende levensdimensies, dat men geen dimensies overblijft en andere negeert en dat men bewust leert omgaan met de verschillende dimensies die met elkaar interfereren. Dit zal een grote rol spelen in onze eigen ontwikkeling maar ook in de wijze dat we andere mensen begeleiden, verzorgen, met hen op weg gaan. Vandaar dat men spreekt van een holistische zorg, een holistische opvoeding. En dan wordt juist de aandacht gevraagd opdat alle dimensies van de mens zouden worden ontwikkeld, verzorgd. Misschien moeten we vandaag heel speciaal aandacht besteden aan de existentiële dimensie bij de mens, vanuit de vaststelling dat dit dikwijls de meest verwaarloosde dimensie is. Het is de dimensie waar de zinvragen ontstaan, en waar ook het geloof en het spirituele een grote rol kunnen spelen om de diepere zin van het bestaan te ontdekken.

Iedere mens heeft de behoefte zich te ontplooien. Hij wil zichzelf realiseren, hij wil ten volle zichzelf worden. We luisteren even naar de filosoof Levinas, die stelt dat de zelfstandigheid, het zich ontplooien van de mens, steeds begint met de inwendigheid. Aan de gerichtheid naar buiten gaat een beweging naar binnen vooraf. Hij noemt het de “repli en soi”. De echte realisatie, aldus Levinas, gebeurt niet in eerste instantie in de actie, maar in de inwendigheid, het echt thuis komen bij zichzelf, waarna de beweging naar buiten kan worden gemaakt.

En dat realiseren van zichzelf, nog steeds volgens Levinas, gebeurt steeds in drie *levensterreinen* : het genieten, de arbeid en het wonen. Heel het leven zit vervat in deze terreinen en alles kan tot deze drie terreinen worden herleid. We zijn steeds actief in één van deze terreinen: of we genieten van iets, of we presteren via de arbeid of we zijn op zoek naar een ware thuis. En ook hier klinkt het adagium dat het belangrijk is dat we tot een zeker evenwicht komen binnen deze drie terreinen. Iemand die er nog alleen op uit is van te genieten, zal zich heel vlug leeg voelen. Wanneer ik even de link maak met de psychiatrische zorgverlening en verwijs naar de psychotherapie, waarbij gewerkt wordt aan de rehabilitatie en de resocialisatie van psychiatrische patiënten na een langdurig verblijf in een psychiatrisch ziekenhuis, dan zal men juist aandacht besteden aan deze drie levensterreinen. Mensen moeten geholpen worden om opnieuw zelfstandig te kunnen wonen, en soms hebben ze tijdelijk een beschutte woonvorm nodig. Mensen moeten geholpen worden om opnieuw aan het werk te kunnen gaan, en soms hebben ze tijdelijk een beschutte werkplaats nodig. En mensen moet geholpen worden om opnieuw gezond te kunnen genieten, en ook

hier hebben ze begeleiding nodig, want vele vormen van verslaving hebben juist met dit levensterrein te maken.

We leren hier vooreerst het belang van de inwendigheid die aan de beweging ad extra voorafgaat. Gunnen we onszelf nog voldoende inwendigheid, voldoende rust, tijd voor reflectie, voor gebed? Is er in onze dagorde van iedere dag daarvoor een vrije ruimte gecreëerd, of laten we eerder aan het toeval over? Misschien goed om daarover eens grondig na te denken.

En anderzijds worden we uitgenodigd om na te denken over deze drie levensterreinen die ons actieve bestaan omkaderen: zitten we hier in een goed evenwicht? Welk terrein is hier bedreigd? Iemand die werkzoekende is kan op termijn echt in de knoei raken met zichzelf omdat hij zijn leven zonder werk als echt zinloos gaat ervaren. Het is dan bijvoorbeeld een kleine stap om zich te storten in het genieten, om weg te dromen van de werkelijkheid en om uiteindelijk in de verslaving terecht te komen. Dus allemaal zeer herkenbaar.

Er is nog een derde invalshoek die in onze holistische visie op de mens van belang is: het zijn de *levensrealiteiten* waarmee de mens geconfronteerd wordt en die hem van individu tot een persoon omvormt. En dan gaat het uitdrukkelijk over de relaties: de mens in relatie met zichzelf, met de medemens, met de omgeving en met God. Het is tegelijk via deze relaties dat de mens probeert zijn gebroken harmonie te herstellen. Hier wordt de mens ook getransformeerd van individu, gesloten in zichzelf tot een persoon, open voor de realiteit om zich heen.

In de filosofie werd heel terecht het personalisme ontwikkeld als duidelijke reactie tegen het collectivisme dat de Westerse wereld in de eerste helft van de twintigste eeuw grondig tekende onder de invloed van het communisme, dat grote delen van de wereld innam. In België was het vooral Prof. Louis Janssens die begin de jaren '60 aan de Leuvense universiteit een personalistisch mensbeeld als maatstaf voor de ethiek ontwikkelde. Vandaag kan dit ook beschouwd worden als een krachtig antwoord tegen het individualisme, dat steeds meer uitbreiding kent en de mens van zijn sociale dimensie losweekt. Janssens onderscheidde in zijn personalistisch mensbeeld acht dimensies van de menselijke persoon, en u zult zien dat ze verband houden met de zojuist genoemde vier levensrealiteiten. Janssens ziet de mens als een subject, als een subject in lichamelijkheid, met een lichaam dat een deel is van de materiële wereld, de mens die wezenlijk op elkaar is gericht, de mens die nood heeft aan een leven in sociale groepen en daarvoor passende structuren nodig heeft, de mens geschapen naar Gods beeld en geroepen om God te kennen en te beminnen, de mens als historisch wezen en de stelling dat alle mensen fundamenteel gelijk zijn en tegelijk uniek.

Het is vanuit dit mensbeeld dat moraaltheologen en ethici hun eigen ethisch denkkader hebben ontwikkeld, dat we nu kennen als de personalistische ethiek. In de personalistische ethiek wordt duidelijk uitgegaan van de mens in zijn totaliteit en probeert men de verschillende dimensies van de mens in kaart te brengen. Een daad wordt er ethisch gewaardeerd in het licht van de mens in zijn totaliteit. Voorop staat het "goede leven" en alle waarden die vervuld moeten worden om dit goede leven te bereiken en te bevorderen. Het is hier niet de plaats in verder in te gaan op de personalistische ethiek, de kansen en de beperkingen die deze inhoudt, maar alvast mag het duidelijk zijn geworden dat het christelijk

mensbeeld dat we voorhouden een holistische en tegelijk personalistische visie op de mens huldigt. Het is met en vanuit deze visie dat we nu de stap willen zetten naar onze missie, m.a.w. hoe laten we onze mensvisie onze concrete handelingen naar mensen toe en met mensen kleur en richting geven.

2. Onze missie gericht op de zorg voor de kwaliteit van het leven en de promotie van de menselijke waardigheid.

Een visie, waar men steeds moet mee beginnen, wordt slechts vruchtbaar als ze haar vertaling vindt in een duidelijke missie, die heel concreet richting wil geven aan ons handelen.

Voor onze reflectie vandaag zou ik twee elementen heel speciaal in de verf willen zetten en die m.i. de hoofdingrediënten uitmaken van onze missie als christen in de wereld van de zorg, van de opvoeding, van iedere vorm van inzet voor het welzijn van medemensen. Het gaat of het zou steeds moeten gaan over de zorg om de kwaliteit van het leven te verbeteren en onze bekommernis om de menselijke waardigheid te verdedigen, te promoten en te herstellen.

We willen even dieper ingaan op deze twee begrippen: kwaliteit van leven en menselijke waardigheid.

Wanneer we het hebben over de kwaliteit van het leven zal het steeds te maken hebben met elementen die we hebben aangegeven als onderdelen van het mensbeeld die we willen bevorderen. We zullen ons steeds moeten afvragen of we bij een bepaalde handeling de kwaliteit van leven verbeteren. Probleem is echter dat dit moeilijk meetbaar is en dat het bepalen van het feit of er al dan niet levenskwaliteit aanwezig of afwezig is in eerste instantie toekomt aan de persoon in kwestie en dat het daarom steeds moeilijk is om de levenskwaliteit bij een ander in te schatten. Levenskwaliteit is een subjectief begrip. Tegelijk, vooral vanuit onze holistische en personalistische visie op de mens, moeten we ons de vraag stellen of levenskwaliteit als een optelsom kan worden gezien van de kwaliteit die afzonderlijk aan de verschillende dimensies en terreinen van het leven worden gegeven, of dat er iets is dat die optelsom overstijgt. Valt met andere woorden de uiteindelijke zin van het leven samen met het hebben van deze kwaliteitsvolle ervaringen, of heeft het eerder met het zijn van de mens als dusdanig te maken. En hier kunnen we dan van het existentiële als de overkoepelende zinservaring spreken: de mens die zelfs bij het heel miniem worden van de kwantificeerbare levenskwaliteit op verschillende terreinen, toch nog zin kan hebben in het leven als dusdanig. Het “zijn” als mens is steeds meer en ruimer dan het “hebben” van levenskwaliteit.

Teneinde dit wat verder uit te diepen, zou ik een onderscheid willen maken tussen wat we kunnen noemen de essentiële en de accidentele kwaliteit van het leven.

Wanneer we het hebben over de verschillende elementen die de kwaliteit van het leven uitmaken, verwijzend naar de verschillende elementen die we in ons mensbeeld probeerden te onderscheiden, dan gaat het meestal over wat we zouden kunnen noemen de accidentele kwaliteit. Het gaat dan over onderdelen die ieder op zich belangrijk zijn, op de één of andere manier te meten zijn, maar tegelijk slechts ten dele en nooit volledig de echte levenskwaliteit kunnen bepalen. Het is evenwel zeer belangrijk om werk te maken,

bijvoorbeeld in de gezondheidszorg en de therapeutische begeleiding, om de kwaliteit binnen deze verschillende terreinen te verhogen. Wanneer men pijn heeft, wat zich situeert op het fysische vlak, en deze pijn is zodanig dat ze de levenskwaliteit ernstig aantast, is het van belang dat men zoekt hoe deze pijn te verminderen en te beheersen om zo de kwaliteit van het leven in zijn globaliteit, dus in zijn essentie te verhogen. Dat is ten andere één van de belangrijke elementen in de palliatieve zorg en de ervaring leert dat mensen die bij extreem lijden zelfs denken aan euthanasie bij een verbeterde pijncontrole opnieuw zin vinden in het leven. Voor hen was het hebben van pijn en het leven komen samen te vallen, en eenmaal de pijn onder controle komen ze in staat om opnieuw het onderscheid te maken. Hun vraag om verlost te worden uit het leven was eigenlijk de vraag om verlost te worden van de pijn. Het is deze “zin” in het leven die we dan de essentiële kwaliteit van het leven kunnen noemen.

De essentiële kwaliteit van het leven ziet de mens als mens in zijn totaliteit, echt holistisch en personalistisch, en ook al zijn deelelementen verstoord, is met andere woorden dat accidentele kwaliteit van het leven negatief gekleurd, de essentiële kwaliteit van het leven blijft behouden, wordt daardoor wel verstoord maar niet fundamenteel aangetast of weggenomen. Het gaat hier dan over de objectieve waarde van het leven, de levenszin die te maken heeft met de menselijke waardigheid, de eigenlijke kern van ons mens-zijn. Het is een visie met een verstrekkend gevolg, heel actueel in de huidige discussies over het al dan niet toestaan van euthanasie, waar dikwijls gegoocheld wordt met het begrip kwaliteit van leven en vooral gebrek aan kwaliteit van leven als argument om de euthanasievraag in te willigen en de euthanasie als dusdanig dan te zien als een werk van barmhartigheid waarbij men de mens verlost uit een leven dat alle kwaliteit heeft verloren. Het onderscheid tussen de accidentele en de essentiële kwaliteit van het leven zag ik zeer duidelijk bij mijn eigen moeder die vorig jaar op hoge leeftijd overleed. Haar accidentele levenskwaliteit ging gestaag achteruit, ze moest steeds meer geholpen worden in het vervullen van haar basisbehoeften. Soms klaagde zij daarover uitdrukkelijk. Maar ondanks deze achteruitgang van haar accidentele levenskwaliteit, bleef ze positief gehecht aan het leven en vond ze nieuwe wegen om van kleine zaken te genieten. We kunnen zeggen dat haar essentiële kwaliteit van het leven overeind bleef omdat ze erin slaagde het leven als dusdanig te blijven waarderen.

Dit wordt ook zeer duidelijk beschreven door Prof. Herman De Dijn in zijn artikel “Palliatieve zorg: in dienst van meer levenskwaliteit”. Ik citeer hier een deel uit dit artikel: “Ons ethisch besef, ons geweten, vertelt ons dat elke mens een speciale waardigheid bezit waardoor hij of zij nooit gereduceerd kan worden tot een middel; de mens is ‘hors commerce’. Geen enkel leven, hoe onbenullig of miserabel ook, mag in dienst staan of opgeofferd worden voor de veiligheid of levenskwaliteit van anderen. Die elementaire waardigheid komt elke mens toe, ongeacht zijn kwaliteiten of prestaties, ongeacht wat die mens van zichzelf en van zijn leven vindt. De menselijke waardigheid strekt zich zelfs uit tot buiten de grenzen van het menselijke leven: ze geldt ook op een of andere manier voor het ongebooren leven en de doden. Deze elementaire waardigheid kan een mens niet verliezen; ze kan wel miskend of met voeten worden getreden”.

Uit dit alles kunnen we een tweevoudig besluit trekken. Vooreerst dat de accidentele levenskwaliteit nooit de ultieme norm kan worden op basis waarvan iemand bepaalt of zijn

of haar leven nog al dan niet zinvol is. Er is steeds nog iets dat die accidentele levenskwaliteit overstijgt, zowel in eigen leven als in het leven van een andere, en dit noemen wij dan de essentiële levenskwaliteit.

Anderzijds klinkt hier ook de opdracht om blijvende energie te investeren om de accidentele levenskwaliteit te verhogen, zowel bij zichzelf als bij anderen, om zo aan de essentiële levenskwaliteit meer ruimte te geven, meer substantie, meer body te geven. Wanneer immers de accidentele levenskwaliteit verhoogt, zullen mensen het gemakkelijker hebben om ook de waarde van hun leven als dusdanig te ontdekken, soms te herontdekken. En hier spelen de verschillende elementen die de kwaliteit van het leven bepalen een belangrijke mekaar aanvullende rol. Wanneer iemand bijvoorbeeld heel veel pijn heeft, de deze pijn is somatisch heel moeilijk onder controle te krijgen, kan de aanwezigheid van dierbare medemensen en liefdevolle zorgverleners een echt troost bieden en de zogenaamde uitzichtloze situatie die met de pijn is ontstaan minder uitzichtloos maken. De mens is immers nooit te reduceren tot één element, en de verschillende elementen hebben ook steeds een invloed op mekaar. De mens is meer dan de optelsom van zijn verschillende onderdelen. De mens is en blijft een holistisch wezen, een realiteit op zich, de verschillende onderdelen en dimensies van zijn mens-zijn overstijgend.

Dit onderscheid tussen de accidentele en de essentiële kwaliteit van het leven heeft ook een groot impact op de wijze we kijken naar mensen die in de wereld ogenschijnlijk niets kunnen doen, helemaal niet nuttig zijn. Denken we maar aan mensen met een zware dementie, mensen met een zware mentale handicap. Hun accidentele levenskwaliteit kan tot een minimum zijn herleid; maar ze blijven steeds mens en dat geeft hen een essentiële kwaliteit. Ze “zijn” er, met de klemtoon op “zijn”, en soms is hun enige betekenis dat ze een oproep zijn naar anderen om voor hen te zorgen. Zij worden dan de oorzaak dat bij anderen de menselijke liefde kan groeien, ja, zich kan uitzuiveren tot een naastenliefde die ontdaan is van alle wederkerigheid, van alle berekendheid. Door hun dikwijls volstrekt stilzwijgende aanwezigheid vrijwaren ze de wereld en de mensen in die wereld van alleen nog maar met zichzelf bezig te zijn. Zij zijn de veroorzakers van het zo nodige altruïsme in de mens. Ze roepen de mensen op de zogenaamde zachte waarden niet te vergeten, waarden die luisteren naar namen als dienstbaarheid, compassie, barmhartigheid, in één woord: liefde. En onze inzet voor hen maakt ons tot betere mensen: mensen die uitgroeien tot medemensen die hun ware roeping weten uit te zuiveren tot de roeping mekaar echt lief te hebben.

Wanneer mensen bij wie de accidentele levenskwaliteit bijna nihil is tot dit in staat zijn, namelijk mensen tot liefdevolle medemensen te laten groeien, dan kan hun essentiële kwaliteit van hun leven als zeer hoog worden beschreven. Maar dan moeten we wel anders kijken naar medemensen in een maatschappij die alles zet op uiterlijkheden, op nuttigheid, op genot.

Verschillende malen hebben we reeds de menselijke waardigheid aangehaald. Ik verwijs nog eens naar Paul Ricoeur die de volgende gekende woorden uitsprak: “Bij ieder ethisch handelen moeten we streven naar een zo hoog mogelijke menswaardigheid”.

We weten ondertussen dat deze zin in een heel eigen invulling van de personalistische moraal op bepaalde momenten een wig heeft gedreven tussen wat we gemeenlijk het handelingsdeontologisch model noemen, waarbij de handeling op zichzelf wordt

gewaardeerd en waarbij handelingen die intrinsiek slecht zijn nooit door de intentie als goed kunnen worden beschouwd, en het personalistisch model waarbij steeds meer de nadruk kwam te liggen op de intentie, tot en met de stelling dat handelingen nooit intrinsiek goed of kwaad kunnen zijn, alleen maar pre-moraal, en dus hun moraliteit juist verkrijgen door de intentie van waaruit de handeling wordt gesteld.

Opnieuw is het hier niet de plaats om daar dieper op in te gaan, maar we zullen daar zeker nog even op terug komen als het we in het derde deel hebben over onze strijd voor het absoluut respect voor alle leven.

Momenteel volstaat het de nadruk te leggen op de dringende eis om steeds de waardigheid van de mens, van iedere mens te respecteren, te bevorderen en indien nodig te herstellen. Hoe dikwijls worden we in het dagelijkse leven niet geconfronteerd met situaties waarbij de menselijke waardigheid niet gerespecteerd wordt, zeker niet bevorderd wordt en waar we dus de ethische plicht hebben om deze menselijke waardigheid te herstellen. In zijn encycliek “*Evangelium vitae*” heeft Paus Johannes Paulus II het heel gevat uitgedrukt: “De gehele maatschappij met de waardigheid van iedere menselijke persoon eerbiedigen, beschermen en bevorderen, op alle ogenblikken van zijn leven, in welke toestand hij zich ook bevindt”.

We willen even stilstaan bij deze drie woorden van Paus Johannes Paulus: eerbiedigen, beschermen, bevorderen.

Vooreerst moeten we de menselijke waardigheid van iedere persoon in alle omstandigheden *eerbiedigen*. Dat verdraagt geen uitzondering. Soms lijkt het erop dat men vandaag meer eerbied voor de natuur heeft, vanuit een terecht groeiend ecologisch besef, maar dat dezelfde groei voor de eerbied voor de mens uitblijft, wel integendeel. Wanneer men vandaag op straat komt voor het klimaat, en daarvoor een grote waardering toegemeten krijgt, is het wel verwonderlijk dat zij die op straat komen om de eerbied voor alle leven op te eisen onmiddellijk in een oerconservatief kamp worden geschoven.

Nochtans gaat het beiden om het leven: het leven van de natuur en het leven van de mens. We zouden mogen veronderstellen dat het leven van de mens nog steeds belangrijker is dan het leven van de natuur, zonder dit laatste evenwel te onderschatten. Ik vraag mij af of het spijbelen van studenten ook zou worden getolereerd en zelfs aangemoedigd indien het zou gaan over de “mars voor het leven”. U hoeft me geen antwoord te geven.

Vanuit de eerbied vloeit de *bescherming* voort. Indien de menselijke waardigheid op de een of andere wijze wordt bedreigd, moeten we alles in het werk zetten om het te beschermen. Het is ten andere daarop waar Paus Johannes Paulus in zijn encycliek “*Evangelium vitae*” zo sterk de klemtoon op legt en waar we vandaag voortdurend mee geconfronteerd worden in de discussies rond abortus en euthanasie.

De absolute bescherming van het leven wordt bijzonder acuut wanneer het gaat over leven dat zichzelf niet kan beschermen en waar anderen op een vrij autonome wijze beslissingen kunnen nemen over het laten geboren worden, leven of voortleven. Bij een recent bezoek in Zuid-Afrika zag ik in Johannesburg overal advertenties voor abortus met telkens een telefoonnummer erbij. “Safe abortion, pain free”. Eerst dacht ik dat het te maken had met één of andere verkiezingscampagne, maar naderhand vertelde men mij dat het advertenties waren van abortusklinieken die blijkbaar als paddenstoelen uit de grond rijzen en waar

helemaal vrij een abortus kan worden uitgevoerd. Elk meisje of vrouw kan er ongeacht haar leeftijd abortus laten uitvoeren, gewoon op aanvraag, en dat tot en met de 12de week van de zwangerschap. Na deze periode wordt een aantal voorwaarden gesteld, maar blijft abortus nog steeds zeer toegankelijk. In een staatshospitaal is het tevens gratis, maar vanwege de lange wachtlijsten kiezen velen voor privé-instellingen, die er nu echt een nieuwe markt in hebben gevonden. Daarmee is Zuid-Afrika één van de meest progressieve landen op het vlak van abortus, maar is deze ingreep op het leven er tegelijk ook volledig gebanaliseerd. Gelukkig zijn er ook groepen die proberen tegen deze trend in te gaan en zwangere vrouwen alternatieven aanbieden om de zwangerschap toch te behouden. In één van onze huizen is samen met de Zusters van Liefde een opvang opgericht voor zwangere vrouwen die bescherming zoeken om hun zwangerschap te voleindigen tegen de druk van hun familie in die hen zelfs met geweld tot abortus willen aanzetten. Ik was er getroffen bij mijn bezoek om jonge moeders te ontmoeten die heel onbevungen hun verhaal deden en nu met grote dankbaarheid zorgden voor hun pasgeboren kindje. Hier werd het “Evangelie van het leven” volle werkelijkheid, maar tegelijk ervaarden we hoe moeilijk het deze groepen hebben omdat ze voortdurend geconfronteerd worden met tegenwerking, vanuit de overheid maar ook vanuit andere internationale ngo’s die sterk vrije abortus propageren.

Eerbiedigen, beschermen, en dan komt *bevorderen* van de menswaardigheid. Het komt erop aan ons echt te bekommeren om het fragiele leven in al zijn vormen. We denken hier aan mensen met een mentale handicap, mensen met een zware dementie, chronisch geworden psychiatrische patiënten. Neen, voor de maatschappij tellen ze niet of niet meer mee. Ze zijn letterlijk uitgeteld. Het gevaar is dan ook aanwezig dat er steeds minder aandacht gaat naar deze mensen, dat financiële middelen in de zorg vooral gaan in acties die mensen terug nuttig kunnen maken in de maatschappij. In teksten over de “kost van de zorg” gaat het overwegend over deze groepen die toch niet te genezen zijn. Wanneer men droomt van een “Down-vrije” maatschappij, is dat een teken van vooruitgang van onze beschaving, of gaan we terug naar Spartaanse praktijken waarbij kinderen met een gebrek van de berg werden gegooid? Daar zijn we terecht verontwaardigd over, ook over de nazi-praktijken waarbij mensen met een handicap en psychiatrische patiënten massaal werden vernietigd. Maar zijn we even verontwaardigd over het aanprijzen van vroegtijdige diagnose en een daaropvolgende eugenetische abortus van kinderen met het syndroom van Down. In mijn kamer heb ik een veelzeggende foto staan van een meisje met het syndroom van Down, met de vraag: “Heb ik nog het recht om te leven?”

Het leven bevorderen houdt dan ook in dat we als maatschappij een grote aandacht en zorg aan de dag moeten blijven leggen voor wat we in algemene termen de fragiele medemens kunnen noemen en die niet discrimineren wegens de zogenaamde tekorten die hij of zij bezit. In een land als België, waar vanuit de speciale zorg van de Kerk door vele kloostergemeenschappen een vooruitstrevend netwerk van zorgverlening werd uitgebouwd, heel speciaal voor deze fragiele medemensen, zou het een punt van eer moet zijn om deze traditie verder te zetten en dit als een ruim gedragen maatschappelijke verantwoordelijkheid te beschouwen.

3. Consequent handelen vanuit onze visie en missie.

Zo kom ik aan mijn derde deel, en dit wens ik heel concreet in te vullen. Vanuit een duidelijke visie, een goede uitgebouwde theoretisch concept, zijn we gekomen tot een even duidelijke missie en komt het er nu op aan deze missie vlees en bloed te geven. Dus naar de praktijk!

Onze missie brengt ons vóór alles bij de **caritas**. Caritas is vandaag een beladen begrip. Enerzijds kunnen we ons de vraag stellen hoeveel caritas er nog aanwezig is in onze gezondheidsinstellingen en anderzijds hoe wordt het begrip caritas ingevuld. Nog te dikwijls wordt caritas tegenover deskundigheid geplaatst, alsof er vroeger alleen maar caritas was en er nu gelukkig deskundigheid in de plaats is gekomen.

Caritas en deskundigheid hoeven helemaal niet tegenover mekaar te worden geplaatst, wel integendeel. In echte caritas is de deskundigheid aanwezig en vindt de caritas haar vertaling in de deskundigheid.

Drie zaken zijn m.i. belangrijk als we spreken over caritas.

Vooreerst kan er slechts sprake zijn van caritas als we onze handelingen laten vertrekken vanuit een liefdevolle grondhouding, een grondhouding die haar inspiratie vindt in de liefde van God. Caritas is steeds een afstraling van Gods liefde. De ware bron van caritas is de Agape. Zonder Agape geen caritas. We moeten ons dus de vraag durven stellen of we nog bereid zijn ons open te stellen voor Gods liefde. Is er in onze zorg nog ruimte voor de noodzakelijke spirituele voedingsbodem, of is er alles zo verzakelijkt dat daarvoor geen ruimte meer is. Toch moeten we een nuance aanbrengen, want Gods liefde kan ook werkzaam zijn zonder dat men er zich echt bewust van is. Ik verwijs hier naar de gekende passage uit het Mattheus-evangelie waar Jezus het heeft over de oordeelscriteria. Daar zegt Hij dat alles wat we doen voor één van de kleinsten en de armsten aan Hem zelf is gedaan. Dit geveleugeld woord van Jezus komt er als antwoord op de vraag dat men zich niet bewust was dat men liefde voor Jezus had betoond. De H. Geest kan dus ook werkzaam zijn in mensen die zich niet bewust open stellen voor Gods liefde, maar er zich ook niet a priori voor afsluiten. Maar zij die geloven kunnen eigenlijk dit excuus niet aanwenden. Dus voor gelovigen geldt echt dat men zich bewust moet openstellen voor Gods liefde om zo doordrongen te worden door zijn liefde en echte caritas-mensen te worden.

Caritas zie ik als een beweging van liefde, compassie, concrete actie en dat op een deskundige wijze. Alles begint inderdaad bij de liefdevolle grondhouding. Dat maakt juist het verschil met de filantropie, waar het uitsluitend gaat over hulpverlening. Bij caritas gaat het over liefde en het is vanuit deze liefde dat men hulp zal verlenen. Vanuit de liefdevolle grondhouding zal men zich openstellen voor het lijden van de medemens en compassie met hem of haar ontwikkelen. Men voelt als het ware het lijden van de andere, men treedt met gans zijn bestaan in het lijden van de andere. Compassie is een emotionele beweging, een affectieve act die zich verder moet vertalen in concrete, effectieve hulpverlening. Bij caritas komt de hulpverlening dus slechts op de derde plaats, na de liefde en de compassie. En men zal deze hulpverlening goed willen doen, zo goed mogelijk, dus op een deskundige wijze. Caritas zal dus altijd eindigen in deskundige hulpverlening. Wanneer de deskundigheid wordt afgesneden van de caritas, dan schiet er slechts koude techniciteit over. En dat is wat we vandaag soms meemaken in onze gezondheidsinstellingen wanneer het hart van de caritas eruit verdwenen is. Mensen worden er objecten waarop technieken worden

uitgevoerd en verliezen hun statuut van subjecten waarmee op een deskundige wijze wordt omgegaan.

Als derde element bij de caritas wens ik opnieuw te verwijzen naar Mattheus 25 waar Jezus zegt dat alles wat men aan de medemens doet aan Hem is besteed. Door de caritas gaan we Jezus zelf zien, ontmoeten en beminnen in de medemens. De medemens wordt de vindplaats van Jezus. Hier komt er als het ware een versmelting van de caritas en gebed. Zowel gebed als caritas worden ontmoetingen met de levende Heer. Dat is wat Vincentius zo gevat uitdrukte wanneer hij het had over het verlaten van God om God te vinden. Het was dan het gebed verlaten om een medemens te helpen, en in feite in het helpen van de medemens het gebed ook verderzetten.

Vanuit deze drie bedenkingen over de caritas is het onze dringende opdracht vandaag onze handelingen in onze zorgverlening te durven spiegelen aan dit grote ideaal. Caritas op deze wijze ingevuld kan alleen maar een meerwaarde geven aan onze zorg.

Als tweede element zou ik de **solidariteit** willen aangeven. Onze visie en missie roept ons op om echt solidair te worden met allen die op onze levensweg passeren. We zouden het opnieuw met Levinas kunnen zeggen: "Het gelaat van de andere stelt me voor een ethisch imperatief". Iedere ontmoeting met de andere, in gelijk welke situatie hij of zij zich bevindt, is een uitnodiging om met die andere rekening te houden, om hem of haar te vragen hoe we hem of haar van dienst kunnen zijn. Het is de concretisatie van de parabel van de barmhartige Samaritaan. Gewoon de aanwezigheid van de andere roept hem op om zijn comfortzone te verlaten en medemens te worden van diegene die in nood is. Die parabel blijft m.i. razend actueel. Hoe dikwijls zijn we er niet met allerlei excuses, dat we toch niet alles kunnen doen, dat we er de middelen niet toe hebben, dat er toch andere instanties zijn die hun verantwoordelijkheid moeten opnemen, dat het een taak is van de politiek om daarvoor meer substantiële oplossingen voor uit te werken.

Solidariteit roept ons op om inderdaad vragen om hulp die op ons afkomen meer structureel aan te pakken, maar tegelijk de onmiddellijke hulp niet uit de weg te gaan. Het is goed dat er armoederapporten worden opgesteld, waar op een heel wetenschappelijke manier het armoedeprobleem in kaart wordt gebracht. Maar we mogen het bij deze rapporten niet laten. In een tijd van steeds groter wordende bureaucratie en verzakelijking is het gevaar groot dat we problemen gaan inpakken in dossiers en wetenschappelijk onderzoek, in statistieken en sociologische studies, maar dat we de handen niet meer uitsteken om concreet de medemens in nood te helpen. Bureaucratie werkt dikwijls verlamdend. Procedures moeten er zijn, maar soms zijn ze een echte belemmering om vlug en adequaat te reageren bij een acute noodsituatie. We hebben al meegemaakt dat iemand als te ziek wordt beschreven om opgenomen te kunnen worden in een psychiatrisch ziekenhuis. Subsidiëring van de zorgverlening is een goede zaak en is een teken dat het solidariteitsprincipe ook op het hoogste niveau van de maatschappij is doorgedrongen. Maar wanneer subsidiëring van de overheid een steeds zwaardere reglementering veroorzaakt zodat men uiteindelijk niet meer de mensen kan opnemen waarvoor men initieel het werk is begonnen, dan schort er iets met deze vorm van solidariteit. Ik denk dat we dit heel sterk aanvoelen in de ganse problematiek van de vluchtelingen. De controlesystemen worden zo groot dat het uiteindelijk moeilijk wordt om het gelaat van de

andere nog echt te zien, laat staan om hem de vraag te stellen wat we echt kunnen doen om hem te helpen.

Daarom strijd ik al heel mijn leven tegen de bureaucratie en de verzakelijking, maar u moogt weten dat het een harde en moeilijke strijd is, en ik heb de indruk dat ik er vandaag zeker niet als overwinnaar uitkom. Bureaucratie en verzakelijking fnuiken zowel de caritas als de solidariteit, omdat ze voor caritas en solidariteit geen ruimte meer geven.

Als derde element in ons vertaalwerk van onze missie zou ik de aandacht willen vestigen op de strijd om **het absoluut respect van alle leven** te handhaven en ook te bevorderen. Ik denk dat we hier voor een enorme uitdaging staan, vooral hier in onze Westerse wereld waar de absolute zelfbeschikking, absolute autonomie en de absolute vrijheid de absoluutheid van het respect voor alle leven grondig aantast en zelf helemaal verdrukt. Vanuit ons christelijk mensbeeld, waarbij we de mens beschouwen als geschapen door God naar zijn beeld en gelijkenis, verlost door Christus en geroepen om eenmaal in te treden in de eeuwigheid van Gods liefde, kunnen we niet anders dan een absoluut respect voor alle leven te verdedigen.

Het gevaar is vandaag dat we alles plaatsen onder de intentiemoraal, en de moraliteit van iedere daad afhankelijk gaan maken van de intentie van waaruit deze daad is gesteld. Ik ben niet tegen de intentiemoraal en een ethiek waar wel degelijk rekening wordt gehouden met de intentie, maar er zijn nu eenmaal daden die intrinsiek kwaad zijn, daden die juist de integriteit van het leven aantasten. We zitten hier in de volle realiteit wanneer we het hebben over euthanasie. Hier raken we het leven als dusdanig en wordt een daad gesteld die intrinsiek slecht is. Het doden van een medemens kan nooit door de intentie waarmee de daad wordt gesteld als minder kwaad en zelfs als een goed worden beschouwd. Euthanasie kan nooit als een vijftiende werk van barmhartigheid worden beschouwd. Als Broeders van Liefde worden we met deze vragen geconfronteerd bij psychiatrische patiënten die zwaar psychisch lijden en die hun lijden als uitzichtloos en ondragelijk gaan beschouwen. We mogen onszelf niet afsluiten van deze realiteit, maar euthanasie als antwoord aanbieden bij deze patiënten is m.i. een grove vergissing en getuigt van een falen van onze psychiatrische zorg, want het gevoel van uitzichtloosheid is juist dikwijls kenmerkend bij een psychiatrische aandoening. Het is dan aan de hulpverleners om alles in het werk te stellen om deze patiënten nabij te zijn en nabij te blijven en hen nooit het gevoel te geven dat ze zogezegd uitbehandeld zijn.

Maar ook in onze zorg voor mensen met een zware mentale handicap, met een zwaar dementerend proces worden we met deze vragen geconfronteerd. In plaats van ons te begeven op sacrale grond en de sacraliteit van het leven aan te tasten, moeten we daarentegen alles in het werk stellen om deze mensen te blijven verzorgen met het beste dat we hen kunnen geven. Ik huiver wanneer we zouden moeten zeggen dat euthanasie voortaan bij ons behandelingspakket zal worden gevoegd.

Het is niet om trendy over de komen dat we als laatste element van onze concretisatie van onze missie het trio **vrede, gerechtigheid en heilheid van de Schepping** aangeven. Het is de sociale zijde van de evangelische boodschap die we hier gestalte willen geven. Het gaat dan vooral over de wijze dat we met mekaar omgaan op de werkvloer, in de werksituatie. Ook

dit moet de evangelische toets doorstaan. Het gaat over de relatie met de medemens en met de omgeving. Plaatsen waar mensen worden verzorgd en begeleid, plaatsen waar mensen in moeilijkheden terecht kunnen en armen worden opgevangen, moeten inderdaad goed georganiseerd worden, maar het moet met een heel speciale vorm van management gebeuren. Deze plaatsen moeten mensgericht blijven naar diegenen die er om hulp vragen als naar diegenen die er de hulp verlenen. Het moeten menselijke organisaties blijven. In onze westerse maatschappij zal het vooral gaan over het behoud van dat menselijke gelaat, zelfs in groter wordende organisaties. Als een organisatie er niet is om te dienen, dient ze tot niets. Wat heeft het laatste woord in de besluitvorming: de financiële balans of de mens die er verzorgd en gediend wordt? Wat zijn de thema's die op de Raad van Bestuur verschijnen: heeft men het er nog over de mens die men er verzorgt, en heeft men het er nog over de medewerkers, of zijn dat allemaal effectieven geworden binnen het zakencijfer? Wanneer ik naar Afrika ga, die word ik er geconfronteerd met zware vormen van corruptie. Dan komt het erop aan om als voorziening te weerstaan om gewoon maar mee te doen met deze corruptieve praktijken. We worden er geconfronteerd met etnische spanningen die soms heel moeilijk te overkomen zijn. Zijn onze voorzieningen daar plaatsen waar men inspanningen doet om vreedevol met mekaar samen te leven en samen te werken? Vandaag is er een grotere gevoeligheid voor het klimaat, voor onze ecologische voetafdruk. Dat moet ons als christen ook bezig houden; de zorg voor de schepping is onrechtstreekse zorg voor de mens, voor zijn voortbestaan en voor zijn toekomst. De schepping is ons in handen gegeven om haar te cultiveren en niet om haar te verwoesten. Ook dat mag geen theoretische overweging blijven, maar moet zich heel concreet vertalen in ecologische maatregelen waar we echt onze verantwoordelijkheid kunnen voor nemen. Het gaat dan over energieverbruik, over de voedselverspilling, over het gebruik van water. We kunnen iets leren van abdijen die soms heel consequent maatregelen nemen die een groot positief ecologisch effect hebben.

4. Besluit.

Voor de hele mens en voor alle mensen... Het bracht ons tot een wandeling vanuit onze visie, over onze missie naar hoe we dit concreet proberen te vertalen. Het concrete blijft de verantwoordelijkheid van eenieder van ons en zal verschillende invulling krijgen hier in België en in Afrika of Azië.

Vanuit ons eigen charisma als Broeders van Liefde, dat ons handelen toch heel concreet blijft tekenen, blijven we een eigen invulling te geven aan deze opgave om ontwikkeling steeds te zien voor de hele mens en voor alle mensen. We zeggen daarbij niet dat we het allemaal op een ideale manier verwezenlijken. Spanningen en zelfs meningsverschillen zijn ons niet vreemd, maar steeds worden we opgeroepen om bij concrete spanningsvelden terug te keren naar onze missie en uiteindelijk naar onze visie die de grote oriëntatie moet blijven waarvan we niet kunnen afwijken.